

Xuraman Rahib qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
mirzayeva555@gmail.com

MÜXTƏLİF TERMİNLƏRİN DİLDƏ NEOLOGİZMLƏRƏ ÇEVİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə dildəki terminlərin cəmiyyətdə baş verən müxtəlif proseslərin təsiri nəticəsində neologizmlərə çevrilməsindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibi həm daxili, həm də xarici mənbələrin hesabına zənginləşir, həyatı davamlılığı isə onun işlənməsindən asılıdır. De – terminləşmə prosesinin mahiyyəti açıqlanır, terminlərin ümumişlək sözə çevrilməsi, səbəbləri araşdırılır. Həmçinin ümumişlək sözlərin de-terminləşmə prosesindəki rolu qeyd olunur.

Açar sözlər: termin, neologizm, de-terminləşmə, leksik, lüğət, söz

Transformation of various terms into neologisms

Summary

The article deals with transformation of language terms into neologisms which is the consequence influence of various processes taking place in society. It is also highlighted that the vocabulary of any language is enriched with both internal and external sources, its sustainability depends on its usage. The process of determinologization of concepts and transformation reasons of terms are studied. Also the role of common words of the lexicon in the determinologization process is noted.

Key words: term, neologism, determinologization, lexicon, vocabulary, word

Giriş

Hər bir dilin inkişaf yolunun daşıyıcısı olan millətin tarixi inkişafı ilə bağlı olması bir həqiqətdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, dəyişikliklər birinci növbədə dildə öz əksini tapır. Belə ki, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən dəyişmələr dilin inkişafına, xüsusilə onun lüğət tərkibinə güclü təsir göstərir. Bu cür dəyişikliklər uzun tarixi dövr ərzində tədricən baş verir.

Dilin lüğət tərkibinin ümumişlək olmayan qrupuna daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Ədəbi dilimizin inkişaf tarixində leksik qatın mühüm hissəsini təşkil edən terminoloji leksika müəyyən elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini terminlər təşkil edir. Sadıqova. S, (2010; 244) yazır: “Terminologiya müstəqil bir elm sahəsi olmaq etibarilə: elmi-texniki anlayışlar, onların mahiyyəti, əlamətləri, sistemləri və təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə onların təyinatları haqqında anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri kimi: indekslər(qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün lazım olan başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir”.

Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Çex dilçisi K. Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Bu, hər şeydən öncə ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır. Belə ki bu sahələr təhsil, iqtisadiyyat, sənaye, elmi-texniki, humanitar, sosial, tibbi olmaqla bölünə bilər. Hal-hazırda yaşadığımız dövr internet texnologiyaları erasıdır, ona görə də göstərdiyimiz sahələr hamısı bir-birilə əlaqədardır. (Məmmədov. Ş, www.adq.az)

Qeyd etmək lazımdır ki, Internet vasitəsilə termin haqqında əlavə bilik (etimologiya, təsvirlər, şərhlər və.s) əldə etmək mümkündür. Müasir texnologiyalar terminləri yalnız mətn şəklində deyil, həm də digər multimedia təsvirlərinin (foto, audio, video) köməyi ilə təqdim etməyə imkan verir.

İnsanların informasiyaya asan çıxışı və sosial mediya vasitəsilə yayımı biliklərin çox böyük sürətlə populyarlaşmasına şərait yaradır. Ona görə də nisbətən dar çərçivədə istifadə olunan anlayışlar (terminlər) da sürətlə de-terminləşir (terminləşmənin əksi).

Hələ elmi-texniki inqilab dövründə “informasiya-kommunikasiya proseslərinin aktivləşməsinin” nəticəsi olaraq müxtəlif bilik sahələrində terminlərin ciddi artımı və onların ümumişlək leksikaya daxil olması haqqında danışılırdı. Həmin dövrlər bu proses “terminoloji partlayış” adını almışdı. Hazırkı qloballaşma dövründə “özünəməxsus terminoloji ekspansiya” haqqında danışmaq olar ki, bunu da bir sıra linqvistlər “leksikanın intellektuallaşması” tendensiyası kimi müəyyən edirlər, bu da terminologiyanın kommunikativ rolunun yüksəlməsi ilə əlaqədardır. (Əliquliyev, Qurbanova, s 3-8)

Müasir dövrdə daha çox və tez-tez xüsusi leksika “vahid semantik sahədə gündəlik olaraq” istifadə olunur və “daimi de-terminləşmə prosesinə uğrayır”.

De-terminləşmə anlayışının özünün anlaşılması məsələsi bu günədək birqismətli həllini tapmayıb. Terminin terminlər sistemindən çıxaraq ümumişlək sözə çevrilməsi ilə əlaqədar xüsusi mənasını itirməsi de-terminləşmədir. İnkişaf etmiş milli dildə de-terminləşmə dilin nominativ sisteminin zənginləşməsinin əsas yollarından biridir, xüsusi və ümumişlək leksikanın qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. De-terminləşmə terminin dil substrantının (alt qatının) semantik və funksional variasiyasını əks etdirir. Funksional de-terminləşmə terminin terminoloji funksiyasını itirməsidir. Semantik de-terminləşmə terminoloji mahiyyətini itirməsi və terminin yeni semantikasının inkişafında meydana çıxır. (Бычкова. О.Н, с 458-462)

Ümumişlək leksika daimi olaraq terminlərlə zənginləşdirilir, bu isə digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də uyğun anlayışların aktuallığı ilə izah olunur. De-terminləşmə prosesi kommunikativ proseslərin intellektuallaşması üsulu kimi, dünyanın informasiya şəklinin tanınması və zənginləşməsinin anlaşılmasını şərtləndirir.

Terminlərin ictimai sferada işlənmə tezliyini avtomatik olaraq müəyyən etməklə de-terminləşmə prosesini analiz etmək və qiymətləndirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, anlayışların terminləşmə və de-terminləşmə göstəriciləri onların istifadə edildiyi dilin yayılma arealından, başqa sözlə, ölkə əhalisinin sayından asılıdır.

Terminləşmə - adi, hər gün işlənən sözün terminə çevrilməsi, tərs proses – terminin ümumişlək dilə daxil olması prosesidir. 2000-ci ildə İnqrid Meyer və Kristen Makintoş tərəfindən terminologiyaya aid işlərində analiz olunub və de-terminləşmə adlandırılıb.

Onlar de-terminləşmənin iki kateqoriyasını təsvir edirlər:

1. Termin gerçək mənasını saxlayır, qoruyur, lakin predmetin aid olduğu sahənin ekspertləri tərəfindən istifadə olunmur. Belə halda mümkündür ki, predmet populyarlaşmağa başlayıb, insanlar termini istifadə etmək üçün anlayışı kifayət qədər yaxşı anlayırlar. Nümunə olaraq, xəstəliklərə aid tibbi terminləri göstərmək olar, belə ki, bu terminlər kifayət qədər geniş yayılıb və onlar haqqında hamının məlumatı var.

2. Söz hal-hazırda tamamilə digər konsepsiyayı təsvir edir.

Terminologiya daimi hərəkətdə olan, dinamik bir sistemdir. Belə ki, bu sistemdə terminlərin, anlayışların, təriflərin həyat dövrü başa çatır. Onlar istifadədən çıxır, köhnəlmiş və qeyri-elmi anlayış kimi ləğv edirlər.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminoloji sistemlərdən leksik vahidlərin alınmasının bir neçə dövrü (məsələn, elmi-texniki inqilab əsri və.s) seçilirdi. Hal-hazırda yeni era – kompüter texnologiyaları və İnternet erası kompüter jarqonu və texniki terminlərdən ibarət xüsusi kompüter altdilinin yaradılmasına gətirib çıxarıb və kifayət qədər zəngin terminoloji sistemi təmsil edir. Kompüter altdilinin bu və ya digər hissəsi kütləvi informasiya vasitələrində və internetdə aktiv təmsil olunur. Nəticədə terminlər geniş kontekstdə istifadə edilməyə başlayır.

Kompüter və İnternet şəbəkəsi istifadəçilərinin sayının artması nəticəsində terminoloji leksika yalnız mütəxəssislərə deyil, adi istifadəçilərə də məlum olur. Lakin adi istifadəçilər həmin terminlərin mənalari haqqında yalnız təxmini təsəvvürə malikdirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hazırda bir çox terminlər de-terminləşməyə uğrayırlar və ya yeni məna alırlar. Onların semantikasi genişlənir və ya məhdudlaşır, onlar məcazi mənada işlənir. Terminlərin semantik strukturunun genişlənməsi tendensiyası onların bir sferadan digərinə nüfuz etməsi prosesində meydana çıxır. Bu zaman ilkin məna və dəyəri atıla da bilər, saxlanıla da bilər. Linqvistik ədəbiyyatda bu cür sözlər neologizmlər - əvvəllər məlum olan, lakin yeni işlənmə dərəcəsi olan sözlər kimi klassifikasiya edirlər.

Görkəmli dilçi M.İ.Fominanın fikirlərinə görə, tədqiqatçıların de-terminləşməyə yüksək diqqətinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Cəmiyyətin ümumi maarifləndirilməsi (informasiya təminatı);
- Elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı;
- Təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi;
- Xüsusi sözün ümumi mənasının aydınlığı və şəffaflığı;

Beləliklə, de-terminləşmə prosesi aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

- İlkin olaraq termin mütəxəssislər tərəfindən xüsusi kontekstdə istifadə olunur;
- Sonradan termin qeyri-mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunmağa başlayır, lakin xüsusi kontekstdə;
- Terminin istifadəsi xüsusi kontekstdən çıxır. (Фомин.М.И., 2001, 415 с)

Alimin tədqiqatında terminlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsinə göstərilən səbəblərə, hal – hazırda baş verən coronavirus pandemiyası da əlavə oluna bilər.

Artıq bir neçə müddətdir ki, coronavirus pandemiyası məfhumu dünyada hökm sürür, insanlar bu qorxunc virusdan qorunmaq üçün müəyyən yollar axtarırlar. Eyni zamanda, biz özümüz də bilmədən leksikonumuza yeni terminlər daxil olmaqdadır. Əvvəllər tibbi terminlər hesab olunan pandemiya, epidemiya, endemiya, karantin, virus, covid-19, coronavirus və.s hal-hazırda hamının asanlıqla anladığı sözlər sırasındadır.

Pandemiya bütöv bir ərazini və ya böyük coğrafi məkanı əhatəyə almış xəstəliyə deyilir. Bu termin bir ölkəni və ya dünyanın tamamını təsiri altına alan xəstəliklər üçün istifadə edilir.

Epidemiya nəzarətdən çıxan hər hansısa yoluxucu xəstəlik üçün istifadə edilən olduqca ümumi bir anlayışdır. Tibb sahəsində isə bir bölgədə, bir cəmiyyətdə və ya bir qrup insanda bir xəstəliyin yayıldığı halda bunun epidemiya olduğu qəbul edilir.

Endemiya isə infeksiyanın qalmasına səbəb olan müəyyən şərait nəticəsində bir yerdə yoluxucu xəstəliyin daim mövcud olmasına deyilir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) infeksiyanın adını COVID-19 ("CoV "–"CoronaVirus" sözünün qısaldılmış formasıdır" Tikanlı" kənarları günəş tacını xatırladığı üçün virus belə adlandırılıb) qoyub, göründüyü kimi burada yeni tibbi termin yaranmış və mövcud vəziyyət, qısa müddətdə yaranan sözün hamı tərəfindən başa düşülməsinə səbəb olmuşdur.

Karantin xəstəliyə yoluxduğu şübhəli bilinən insan və ya heyvanları müəyyən bir ərazidə xəstəliyin yayılmaması üçün saxlanmasıdır. Sözün kökü italyancadan gəlir. "qırx"(40) mənasını verir. 16-cı əsrdə Venesiya Respublikasının əsas gəlir mənbəyi dəniz ticarəti idi, buna görə də ölkəyə tez-tez başqa ölkələrdən gəmilər gəlirmiş. Başqa ölkələrdən gələnlərin özləriylə xəstəlik gətirib şəhərdə yayılmaması üçün Venesiya dövləti gəmiləri 40 gün şəhər ətrafında saxlayırdı.

Göründüyü kimi, bu sözlər hamısı tibbi terminlərə aiddir. Ölkəmiz bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlərdə daxil olmuş, onların bir qismi neologizm kimi dildə özünə müəyyən yer tapır. Bu sahədə işlənən terminlərin böyük hissəsi dilimizdə əvvəldən mövcuddur: bərc, gəlir, bazar, iştirakçı, xidmət, səhmdar, ödəmə, sifarişçi və.s. Eyni zamanda Avropa dillərindən alınmış terminlər dilimizdə olduğu kimi işlənir: audit, dividend, bank və.s. Bir neçə il bundan əvvəl baş verən iqtisadi böhran zamanı, devalvasiya, inflyasiya, revalvasiya və.s bu kimi iqtisadi terminlərin artıq hamı tərəfindən anlaşılmalarına başlandı.

Bununla yanaşı, elm və texniki kəşflərin çoxluğu alınma terminlərin yaranmasına səbəb olur və de-terminləşmə prosesi nəticəsində ümumişlək sözə çevrilir. Məs.: internet, instaqram, ZİP, disk, tester, assembler, modem, spam, dog tag, sensor, 3G, veb-sayt, login, qap, keş, tvip və.s.

S.Sadiqova yazır: ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işləyə bilər və ya ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir. Müasir dövrdə yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edir və bu prosedura müxtəlif elm sahələrində rast gəlinir: iqtisadiyyat sahəsində - enmə, gəlir, bölmə, məhsul, ödəmə, izləmə, işəsalma; logistika sahəsində - yığma, tələb, növbə, qutu, qalıq, azalma; politologiya sahəsində - birlik, seçki, seçici, işğal. Qeyd olunan sözlər terminləşərkən əvvəlki mənə əlaqələrini itirərək terminə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmiş olur. (Sadiqova, 2010, s 244)

Nəticə

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir dilin inkişafı, zənginləşməsi onun daşıyıcılarının təkamülündən asılıdır. Yeni sözlərin yaranması və işlənməsi bu prosesin interaktiv formada reallaşdığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Фомина.М.И.Современный русский язык. Лексикология, 4-е изд, М: Высшая школа, 2001, 415 с.
2. Бычкова. О.Н. Детерминологизация как функционально-коммуникативная трансформация термина \ \ Научный Альманах, 2011, выпуск 9, с 458-462.
3. Əliquliyev. R.M., Qurbanova. Ə.M Azərbaycanca terminoloji informasiya sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları \ \ İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı, 2011, № 1, s.3-8.
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası. www.terminologiya.az.
5. Sadiqova. S Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı: "Elm", 2010, 244 s.
6. Qurbanova. Ə.M İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2018, № 2, s 92-100.
7. @Andy Bodle The Guardian, How new words are born, 4 feb 2016.
8. Məmmədov. Ş, www.adq.az.

Rəyçi: f.f.d. X.Əliyeva